

ESSOTEN VAMMAISPOLIITTINEN OHJELMA

Yksilöllinen elämä laadukkain palveluin

Luonnos

2019

**Kaakkois-Suomen
ammattikorkeakoulu**

SISÄLLYS

1	JOHDANTO	3
2	TAUSTA	3
2.1	Suomen vammaispoliittinen ohjelma ja YK:n yleissopimus	4
2.2	Osallisuus vammaispalvelujen kehittämisessä	5
3	TAVOITTEET JA MENETELMÄT	6
4	NYKYTILA	9
4.1	Vertailulukuja	9
4.2	Osallisuus ja yhdenvertaisuus	10
4.3	Koulutus ja työllisyys.....	11
4.4	Esteetön ympäristö ja saavutettavat palvelut.....	13
4.5	Sosiaali- ja terveystalvelut	14
5	OHJELMA 2020-2023.....	14
5.1	Visio: Vammaisen ihmisen hyvä elämän edellytykset Essoten alueella.....	15
5.2	Osallisuus ja yhdenvertaisuus	15
5.2.1	Eläminen itsenäisesti	16
5.2.2	Kulttuuri, virkistys ja vapaa-ajantoiminta	16
5.2.3	Tietoisuuden lisääminen ja kansainvälinen yhteistyö	17
5.3	Koulutus ja työllisyys.....	18
5.4	Esteetön ympäristö ja saavutettavat palvelut.....	18
5.5	Sosiaali- ja terveystalvelut	20
6	TOIMENPIDEOHJELMAN SEURANTA	20
	LÄHTEET.....	22
	LIITTEET	

1 JOHDANTO

Yhteiskehittämisessä ja -tutkimuksessa on todettu syntyvän uudenlaista merkityksellistä tietoa, joka vaikuttaa ammattilaisten rooliin ja keinoihin asiakkaiden kohtaamisessa. Vaikutus palvelujärjestelmään voi olla merkittävä, jos toimintakulttuuri sen sallii. (Hietala & Rissanen 2017, 180.)

Vammaispoliittinen ohjelma kuntayhtymä Essoten alueelle on laadittu osallistavia menetelmiä hyödyntäen. Etelä-Savon sosiaali- ja terveystieteiden vammaispoliittinen ohjelma ja alueellisen vammaisneuvoston yhteistyössä ohjelmatyöhön on saatu osalliseksi sidosryhmiä, jotka ovat mukana edistämässä vammaisten ihmisten hyvää elämää Etelä-Savossa. Monialaisen työpajatyöskentelyn kautta on nostettu esiin paikallisia ja ajankohtaisia vammaisten ihmisten hyvään elämään ja yhdenvertaisuuteen vaikuttavia asioita. Vammaispoliittinen ohjelma toimenpidesuosituksineen on laadittu kaikille sidosryhmille; palveluntuottajille, työntekijöille, viranhaltijoille, päättäjille kuin vammaisille henkilöille ja heidän läheisilleen.

Valtakunnallisessa VamO-hankkeessa on tutkittu vammaisten ihmisten kokemuksia vammais- ja sosiaalitoimen prosesseissa osallisuuden näkökulmasta. Hankkeen tutkimusraportin Osallisuus vammais- ja sosiaalitoimissa on yhteistyötä (Heini ym. 2019,78) mukaan, asiakkaiden osallistuminen palvelujen kehittämiseen on erittäin tärkeää, etenkin siksi että kehittämistä voidaan kohdentaa sinne missä osallisuus ei vielä toteudu.

2 TAUSTA

Vammaisneuvosto voi tehdä aloitteen vammaispoliittisen ohjelman laatimisesta tai päivittämisestä (Kunnallinen vammaispoliittinen ohjelma). Vammaispolitiikkaa koordinoi Suomessa sosiaali- ja terveysministeriö. Vammaispolitiikan periaatteina ovat oikeus yhdenvertaisuuteen, osallisuuteen ja syrjimättömyyteen sekä tarpeellisiin palvelu- ja tukitoimiin. Lähtökohtana ovat perus- ja ihmisoikeudet. Syrjimättömyys on kirjattu Suomen perustuslakiin ja maailmanlaajuisen YK:n yleissopimuksen vammaisten henkilöiden oikeuksista Suomi on allekirjoittanut vuonna 2016. (Sosiaali- ja terveysministeriö. 2019.) Essoten vanhus- ja vammaisneuvoston kokouksessa 25.4.2019 (§13) aiheena on ollut

vammaisten esteettömät ja hyvät palvelut Essoten alueella. Neuvostossa on sovittu, että ensimmäistä kuntayhtymän yhteistä vammaispoliittista ohjelmaa lähdetään työstämään syksyn 2019 aikana.

Vammaispoliittinen ohjelma on laadittu yhteiskehittämisen menetelmin opinnäytetyönä, sosiaali- ja terveysalan kehittämisen ja johtaminen (sosionomi YAMK) koulutuksessa. Opinnäytetyöntekijä on saanut aiheen oppilaitoksen Kaakkois-Suomen ammattikorkeakoulu (Xamk) kautta. Toimeksiantajana ja vastuutahona on toiminut Etelä-Savon sosiaali- ja terveyspalvelujen Essoten vammaispalvelut. Ohjelma laaditaan vuosille 2020-23.

Kehittämistyön lähtökohtia ovat toimintaympäristöä määrittävät lait ja asetukset sekä jo olemassa olevat toimintaa ohjaavat alueelliset strategiat. Laajemmin työ liittyy vammaispalvelulain ja maakuntien uudistumisen myötä tuleviin muutoksiin. Tarkemmin toimialan lainsäädäntöä ja vammaispoliittisen ohjelman laadinnan taustaa avataan opinnäytetyössä.

Etelä-Savon sosiaali- ja terveyspalvelujen kuntayhtymä on aloittanut toimintansa 1.1.2017. Siihen kuuluvat kunnat ovat Mikkeli, Hirvensalmi, Juva, Kangasniemi, Mäntyharju, Pertunmaa ja Puumala. Lisäksi erikoissairaanhoidon kautta jäseninä Joroinen ja Pieksämäki. Asukkaiden määrä (1.1.2018) kuntayhtymän alueella on n. 101 500. (Essote/ Tietoa-meistä, 2019). Samoin vuoden 2017 alussa on aloittanut Essoten vanhus- ja vammaisneuvosto, jossa on nimettyjä jäseniä kaikista jäsenkunnista (Essote/ Uutiset, 2016).

2.1 Suomen vammaispoliittinen ohjelma ja YK:n yleissopimus

Suomen vammaispoliittinen ohjelma VAMPO 2010-2015 on laadittu linjamaan konkreettiset vammaispoliittiset toimenpiteet. Ohjelma on jaettu 14 sisältöalueeseen ja sisältää 122 konkreettista toimenpidettä. Hallitus on halunnut näin turvata vammaisten henkilöiden oikeudenmukaisen aseman ja ohjelmalla tavoitellaan kestäväää ja vastuullista vammaispolitiikkaa. (Vahva pohja osallisuudelle ja yhdenvertaisuudelle 2010, 3.) VAMPO:n loppuraportista (Sjöblom 2016, 40) käy ilmi, että useimmat toimenpiteet olivat toteutuneet ohjelman mukaan.

Tärkeä edistys vammaispolitiikan osalta oli YK:n yleissopimuksen ratifiointin eteneminen Suomessa, mikä tapahtui vuonna 2016. YK:n yleissopimus vammaisten henkilöiden oikeuksista ja sopimuksen valinnainen pöytäkirja (2015) on tullut voimaan Suomessa 10.6.2016. Yleissopimuksen toteutumista Suomessa koordinoi VANE eli vammaisten henkilöiden oikeuksien neuvottelukunta. VANE:ssa ovat edustettuna vammaisjärjestöt, työmarkkinajärjestöt ja vammaisten henkilöiden oikeuksien kannalta keskeiset ministeriöt. Neuvottelukunta on myös laatinut hallitusohjelmatavoitteet vuosille 2019-23 poliittisen päätöksenteon tueksi. Tavoitteissa määritellään vammaissopimuksen mukaiset keskeiset asiat, joita on erityisen tärkeää edistää seuraavalla hallituskaudella. (Sosiaali- ja terveysministeriö 2019.)

Oikeus osallisuuteen ja yhdenvertaisuuteen – YK:n vammaisten henkilöiden oikeuksien yleissopimuksen kansallinen toimintaohjelma 2018-19 (STM 2:2018) on laadittu VANE:n toimesta. Toimintaohjelmassa on mainittu 82 toimenpidettä, joiden toteutumista ministeriöt seuraavat. Keväällä 2019 uutisoitiin (Sosiaali- ja terveysministeriö, ajankohtaista 2019) toimintaohjelman lisänneen tietoisuutta vammaisten ihmisten oikeuksista Suomessa. Toimintakauden aikana onnistuttiin myös kehittämään toimintatapoja, jotka osallistavat vammaisia henkilöitä lakien valmisteluun ja hankkeisiin. Toimintaohjelman seurantaraportin (Hoffrén & Rautanen-Muhli 2019, 79) mukaan osallisuuteen suhtaudutaan uudella tavalla ja uusia osallistamisen muotoja mietitään aidosti.

2.2 Osallisuus vammaispalvelujen kehittämisessä

Julkisten sosiaali- ja terveyspalvelujen kehittämisen tarpeesta ollaan yksimielisiä ja parempien palvelujen edistämiseksi kansalaiset voivat tuoda lisäarvoa kehittämistyöhön ja päätöksentekoon. Kehittäjäasiantuntijuus on käsite, jossa toiminta perustuu ammattilaisten ja asiakkaiden yhteiseen oppimisprosessiin ja jaettuun valtaan. Asiakkaiden kokemusten hyödyntämisestä puuttuu vielä osaamista, jolloin kuunnellaan, konsultoidaan ja pyydetään palautetta olemassa olevista palveluista. (Pohjola 2017, 321-323.)

Sosiaali- ja terveysalalla, kuten eri toimialoilla yhteiskunnassa, vaaditaan työn vaikuttavuuden ja yhteiskunnallisen merkityksen mittaamista. Asiantuntija tar-

vitsee rohkeutta heittäytyä kohtaamiseen asiakkaan kanssa, unohtaa ennako-oletukset ja antaa tilaa vuorovaikutukselle. Vuorovaikutuksesta voi syntyä jotain aivan uutta. (Mönkkönen 2018, 207.) Asiantuntijan ja asiakkaan välinen vuorovaikutus sisältää monenlaisia eri viestinnän muotoja. Asiakaslähtöisyys ja osallisuus paranevat oikein valittujen viestinnän kanavien avulla. Asiantuntija voi olla myös suuressa kehittäjän roolissa viestiessään asiakaidensa tarpeista moniammatillisissa verkostoissa. Puhuttu ja kirjoitettu kieli tuottaa parhaimmillaan aitoja dialogeja yhteiskehittämiseen, käytännön toimijoiden ja tutkimuksen tekijöiden välillä. (Hietala & Rissanen 2017, 171-173.)

Valtakunnallisen VamO-hankkeen raportissa (Heini ym. 2019, 7, 69-70) tuodaan esiin vammaisten ihmisten kokemuksellista asiantuntijuutta palveluiden kehittäjinä ja raportilla on yhteistoimintaa ja -kehittämistä lujittava merkitys. Raportissa esitellyn kyselyn mukaan vuorovaikutus on keskeisin asia osallisuutta edistävässä asiakasprosessissa. Asiakasprosessin avoimuus, tiedon ja palvelujen saavutettavuus ja esteettömyys, työntekijöiden asenteet, asiakkaan kuuleminen ja kunnioittaminen olivat eri ikäryhmissä esiin nousevia teemoja. Avoin tiedottaminen lisää asiakkaiden luottamusta vammaispalveluihin. Osaan kyselyssä esille nousseista muutostarpeista voivat työntekijät vaikuttaa suoraan ja toisiin tarvitaan linjausta organisaatiotasolla tai laajempia poliittisia ratkaisuja.

3 TAVOITTEET JA MENETELMÄT

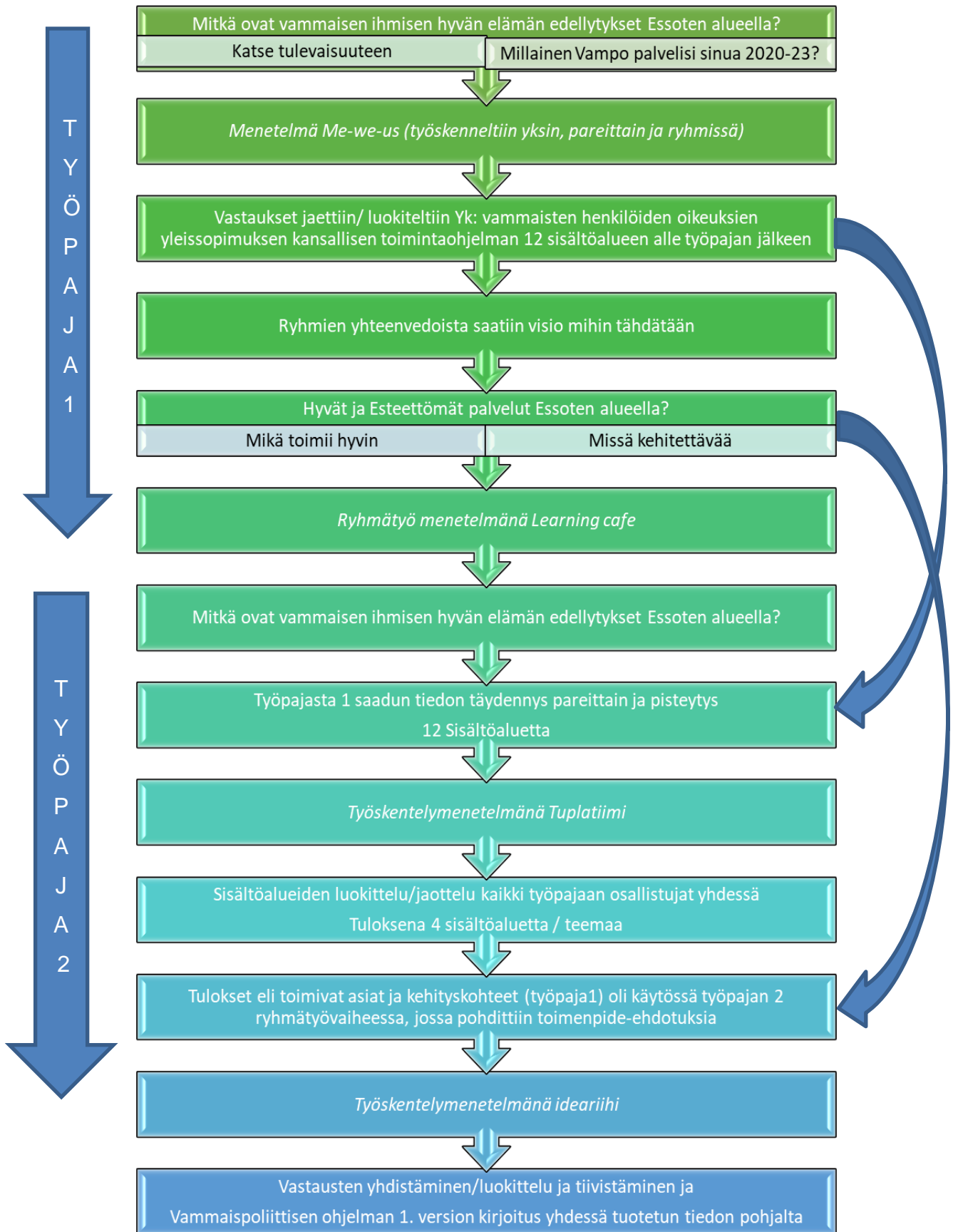
Vammaisten esteettömät ja hyvät palvelut Essoten alueella on tavoite, jota kohti vammaispoliittisella ohjelmalla tähdätään. Ohjelman tavoite on edistää kuntayhtymän alueen vammaisten ihmisten yhdenvertaisuutta ja tasavertaista osallisuutta yhteiskunnan toimintaan. Ohjelmalla tavoitellaan myös itsemääräämisoikeuden toteutumista ja palvelujen saatavuuden parantumista.

YK:n vammaisten henkilöiden oikeuksien yleissopimuksen periaatteet ovat suunnannäyttäjänä vammaispoliittisten ohjelmien laadinnassa ja yhtenä pääperiaatteena on kaikille sopiva suunnittelu. On siis tärkeää huolehtia, että ohjelman laadinnassa on kaikki tarvittavat tahot mukana ja sitoutuneita työskentelyyn. (Kunnallinen vammaispoliittinen ohjelma).

Kehittämistyön näkökulmana on osallisuus, joten se on näkynyt prosessissa vahvasti. Osallisuus toteutui vahvasti jo kehittämiskohteen määrittämisessä ja rajaamisessa, sekä menetelmien suunnittelussa. Ensisijaisena tiedonkeruu menetelmänä ohjelman teossa olivat työpajat sidosryhmille. Vammaisneuvoston ja vammaispalvelujen yhteyshenkilöiden kanssa määriteltiin oleelliset sidosryhmät ja yhteiskehittämisen työpajoja järjestettiin kaksi. Ensimmäisen työpajan päätavoitteena oli tuottaa taustatietoa sekä tulevaisuuden kehitysajatuksia. Toisessa työpajassa keskityttiin esille nousseiden asioiden viemiseen strategisiksi tavoitteiksi sekä konkreettisiksi toimenpide-ehdotuksiksi.

- Vammaisneuvosto syyskuussa 2019
- Työpajat ja tarvittaessa täydentävät asiantuntija teemahaastattelut
- Alustavat toimenpide-ehdotukset ja taustatieto kootaan raportiksi
- Vammaisneuvosto marraskuussa
- Avoin kommentointi -sähköinen alusta (ota kantaa.fi)
- Lopullinen versio vammaispoliittisesta ohjelmasta valmistuu tammi-helmikuun 2020

Työpajojen jälkeen saadut vastaukset on koottu ja luokiteltu sisältöalueittain ja kirjoitettu toimenpide-ehdotusten muotoon tähän raporttiin. Työpajoihin osallistui yhteensä 29 eri henkilöä ja eri sidosryhmät olivat niissä hyvin edustettuina. Ensimmäinen luonnosversio laitetaan avoimesti kommentoitavaksi sähköiselle alustalle otakantaa.fi ja lopullinen vammaispoliittinen ohjelma kirjoitetaan saatu palaute huomioiden.

Kuva 1 Tiedontuotanto työpajoissa

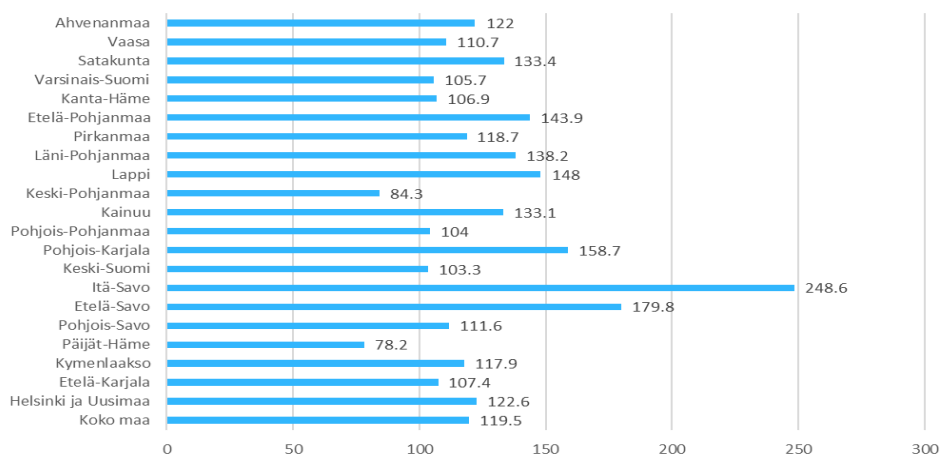
4 NYKYTILA

Vammaispalvelujen kaikissa palvelualueissa peruspalvelut ovat aina ensisijainen järjestämistapa ja tarvittavat erityispalvelut järjestetään palvelutarpeen arvioinnin perusteella. (Vammaispalvelut, 2019) Vanhus- ja vammaispalvelujen järjestämisestä ja tuotannosta vastaavat kunnat ovat Mikkeli, Juva, Kangasniemi, Mäntyharju, Hirvensalmi, Pertunmaa, ja Puumala. (Essoten vammaispalvelujen käsikirja 2020).

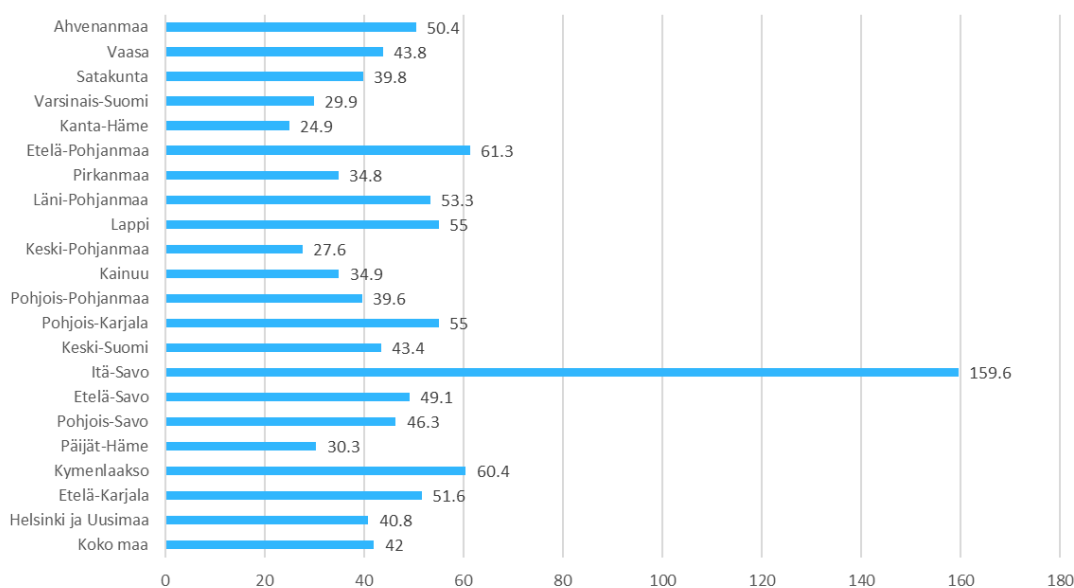
Vammaispoliittista ohjelmaa laaditaan Essoten alueelle nyt ensimmäistä kertaa ja se laaditaan vuosille 2020-23. Tilanne vuoden 2019 lopulla on se, että vammaispalvelujen asiakasmäärät ovat nousussa. Asiakasmäärä ja palvelutarve näyttävät lisääntyvän vammaisten asumispalveluissa sekä henkilökohtaisessa avustamisessa. Henkilökohtaisen avun prosessia onkin alettu selvittää tarkemmin ja sitä kehitetään laatimalla opinnäytetyö vuoden 2020 aikana.

Vammaisten omaishoito on lisääntynyt erityisesti lapsiperheiden osalta. Kustannustehokkaiden kuljetuspalveluiden järjestäminen kuljetuspalveluiden uudelleen organisoinnin myötä alkaa vuoden 2020 alusta. Palvelurakennetta kehitetään tunnuslukuja seuraamalla ja siten hillitään kustannuskasvua. Oma toimintaa lisätään ostopalvelun rinnalle. (Vammaispalvelut, 2019) Tämänhetkiset palvelut ja vammaispalvelujen organisaatio on kirjattu Essoten vammaispalvelujen käsikirjaan: <https://www.essote.fi/ammattilaiselle/toimintaoppaat/>.

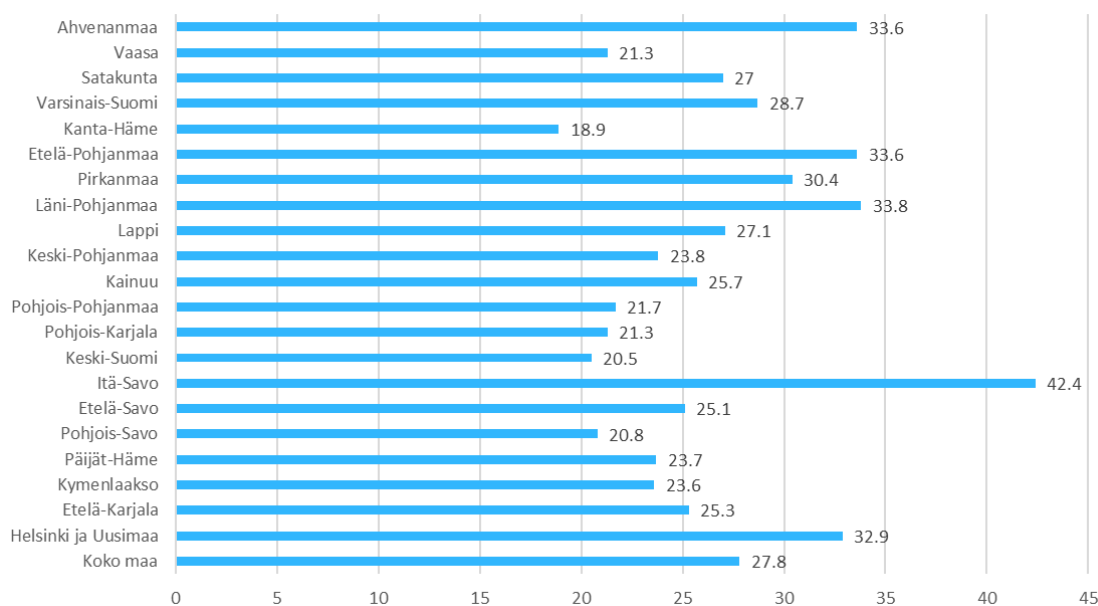
4.1 Vertailulukuja

Kuva 2 Vammaispalvelulain mukaisten palvelujen ja taloudellisten tukitoimien menot yhteensä, euroa/asukas (v.2017)

Kuva 3 Henkilökohtaisen avun kustannukset vammaispalvelulain mukaisten palvelujen ja taloudellisten tukitoimien kustannuksista, euroa/asukas (2015 alkaen) (v2017)

Kuva 4 Kuljetuspalvelujen kustannukset vammaispalvelulain mukaisten palvelujen ja taloudellisten tukitoimien kustannuksista, euroa/asukas (2006 alkaen) (v.2017)

4.2 Osallisuus ja yhdenvertaisuus

Vammaisneuvostolle on annettava mahdollisuus vaikuttaa kunnan eri toimialojen toiminnan suunnitteluun, valmisteluun ja seurantaan asioissa, joilla on merkitystä vammaisten henkilöiden hyvinvoinnin, terveyden, osallisuuden, elinympäristön, asumisen, liikkumisen tai päivittäisistä toiminnoista suoriutumisen taikka heidän tarvitsemiensa palvelujen kannalta. (Kuntalaki 410/2015§28)

Etelä-Savon kulttuurihyvinvointisuunnitelma 2019-2021 ohjaa maakunnan toimijoita kehittämään kulttuurin ja hyvinvoinnin yhdyspinoilla olevaa toimintaa. Suunnitelma on tarkoitettu kaikille, jotka pohtivat osallisuuden, hyvinvoinnin ja terveyden tai taiteen ja kulttuurin edistämisen kysymyksiä. Suunnitelma on tehty osallistavalla prosessilla monialaisessa yhteistyössä eteläsavolaisten asiantuntijoiden kesken. Suunnitelma toteutettiin osana Hyvinvointia kulttuurista Etelä-Savoon -hanketta ja suunnitelman rahoittajana toimi Taiteen edistämiskeskus osana Opetus- ja kulttuuriministeriön kärkihanketta. Hyvinvointia kulttuurista, 2019) Kulttuurihyvinvoinnin alueellisesta edistämisestä löytyy lisää: <http://www.esavo.fi/kulttuurihyvinvointi> .

Kunnan tai kuntayhtymän toiminnasta on kuntalain (410/2015) mukaan tiedotettava asukkaille, palvelujen käyttäjille, järjestöille ja muille yhteisöille. Tietoa on annettava riittävästi palveluista, taloudesta, kunnassa valmistelussa olevista asioista, niitä koskevista suunnitelmista, asioiden käsittelystä, tehdyistä päätöksistä ja päätösten vaikutuksista. Kunnan on myös tiedotettava, millä tavoin asukkaat voivat päätösten valmisteluun osallistua ja vaikuttaa, sekä huomioitava viestinnässä eri asukasryhmien tarpeet. Kuntalain lisäksi julkisuuslainsäädäntö, hallintolaki, kielilaki ja monet erityislait täsmentävät kunnan ja näin ollen myös kuntayhtymän viestintävelvoitteita (Ahokas-Kukkonen 2018, 39).

Kuntalain (410/2015) 22 §:ssä tarkoitettuja erilaisia osallistumis- ja vaikuttamistapoja on otettu entistä enemmän käyttöön muun muassa sosiaali- ja terveydenhuollon palveluissa. Asiakasraatien lisäksi on kehitetty esimerkiksi kokemusasiantuntijatoimintaa. Kokemusasiantuntijatoiminta tuo erityisesti hyvinvoinnin kannalta riskiryhmissä olevien ääntä kuuluviin palveluiden kehittämisessä. Kokemusasiantuntijatoimintaa on viety eteenpäin paljon muun muassa vammaispalveluissa sekä päihde- ja mielenterveyspalveluissa. (HE 15/2015)

4.3 Koulutus ja työllisyys

Erityisopetusta koskeva laki korostaa oppilaan oikeutta suunnitelmalliseen, varhaiseen ja ennalta ehkäisevään oppimisen ja kasvun tukeen. Oppilaalle, joka tarvitsee oppimisessaan tai koulunkäynnissään säännöllistä tukea tai samanaikaisesti useita tukimuotoja, on oikeus saada tehostettua tukea hänelle

tehdyn oppimissuunnitelman mukaisesti. Erityisen tuen piiriin siirtyvälle oppilaalle laaditaan henkilökohtainen opetuksen järjestämistä koskeva suunnitelma (HOJKS). Esi- ja perusopetuksen lisäksi Mikkelissä on mahdollisuus saada laadukasta lukio- ja ammatillista koulutusta. Lisäksi kaupungissa toimivat Kaakkois-Suomen ammattikorkeakoulu (XAMK), yliopistokeskus, kesäyliopisto, Otavan Opisto ja Mikkelin musiikkiopisto.

Mikkelissä sijaitsee Valteri-koulu Mikael. Koulu on osa valtakunnallista Oppimis- ja ohjauskeskus Valteria, joka toimii Opetushallituksen alaisuudessa. Koulussa oppilas voi opiskella esiopetuksessa, perusopetuksessa tai lisäopetuksessa. Koulun oppilaat ja tukijakso-oppilaat opiskelevat ikäryhmittäin luokkaryhmissä. Valterin eri yksiköissä opetus, oppimista tukeva kuntoutus ja toimintakykyä edistävä ohjaus muodostavat kokonaisuuden. Valteri Mikaelin ohjauspalvelujen avulla voidaan tukea oppilaan opiskelua omassa kotikoulussa.

Työsuhteeseen voi saada monenlaista tukea työ- ja elinkeinotoimiston kautta. Osa niistä myönnetään työnhakijalle ja osa työnantajalle. TE-toimiston palveluihin kuuluvia erityistukimuotoja ovat työsuhteiden järjestelytuki, työkokeilu ja palkkatuki. Palvelutarjontaan kuuluvia tutkimuspalveluita ovat työ- ja toimintakyvyn arviointi, psykiatrin konsultaatio ja neuropsykologinen tutkimus. Työnantajan palkkauspäätöstä voi helpottaa, jos työnhakija osaa kertoa saatavilla olevista tuista ja rajoitteista jo työnhakutilanteessa. Työhönvalmentaja, työkykykoordinaattori tai TE-toimiston virkailija osaavat kertoa, millaista työllistymistä edistävää tukea hakijan on mahdollista saada. Työnantajalle <https://www.vates.fi/tyonantajalle.html> ja työntekijälle <https://www.vates.fi/tyontekijalle.html> sekä ammattilaiselle <https://www.vates.fi/ammattilaisille.html>. Vatesin hankkeessa on juuri valmistunut valtakunnallinen Työllisyydenhoidon yhteistyön asiakirja, joka on suunnattu kolmannen sektorin toimijoille, jotka edistävät osatyökykyisten, pitkäaikaissairaiden ja vammaisten henkilöiden työllistymistä. https://www.vates.fi/media/julkaisut_kirjat/keko_kasikirja_digitaalinen.pdf .

Kehitysvammaisten erityishuollosta annetun lain ja asetuksen mukaan kehitysvammaiselle henkilölle järjestetään osana erityishuoltoa päivä- ja työtoimintaa. Lisäksi tarjolla olevia vaihtoehtoja ovat avotyötoiminta, tuettu työ ja avoimet työmarkkinat. Avotyötoiminnalla tarkoitetaan työtä tavallisella työpaikalla

ja siitä maksetaan työsuusrahaa. Etelä-Savon sosiaali- ja terveystoimen kuntayhtymän alueella työ- ja päivätoimintaa järjestetään omana tuotantona sekä ostopalveluna Vaalijalan kuntayhtymältä, Savon vammaisasuntosäätiöltä sekä muilta yksityisiltä palveluntuottajilta. Avotyötoimintaa järjestetään myös Essoten omissa toimipisteissä sekä paikallisissa yrityksissä. (Essote, Vammaispalvelujen käsikirja, 2019).

4.4 Esteetön ympäristö ja saavutettavat palvelut

Sosiaalihuoltolain mukaisesta kuljetuspalvelusta säädetään sosiaalihuoltolaissa ja sosiaalihuoltoasetuksessa. Sosiaalihuoltolainmukainen kuljetuspalvelu on kuntayhtymän harkinnanvarainen ja määrärahasidonnainen etuus. Sosiaalihuoltolain mukainen kuljetuspalvelu on tarkoitettu asiakkaan omatoimisuuden tukemiseen ja asioiden hoitamiseen. Sosiaalihuoltolain mukaisen kuljetuspalvelun tarkemmat myöntämisperusteet Essoten vammaispalvelujen käsikirjassa. (Essote, Vammaispalvelujen käsikirja, 2019)

Esteettömyydellä tarkoitetaan kaikenlaisten ihmisten huomioon ottamista fyysisessä ympäristössä, kuten rakennetun ympäristön suunnittelussa ja toteuttamisessa. Esimerkiksi esteettömät rakennukset ja esteetön joukkoliikenne mahdollistavat vammaisten henkilöiden työssäkäyntiä, harrastustoimintaa ja kulttuurisia elämyksiä. Esteettömyydellä tuetaan vammaisten henkilöiden mahdollisimman suurta omatoimisuutta ja osallisuutta yhteiskuntaan yhdenvertaisesti muiden kanssa. Esteettömyyden toteuttamisessa on erityisjärjestelyjä useammin kyse ajattelutavasta ja asenteesta. (THL, vammaispalvelujen käsikirja, 2019) Lue aiheesta lisää: Invalidiliiton esteettömyyssivut:

<https://www.invalidiliitto.fi/tietoa/liikkumisen-tuen-palvelut/esteettomyys>.

Saavutettavuudella viitataan usein digitaalisiin ympäristöihin. Digitaalisten ympäristöjen, kuten verkkosivustojen saavutettavuudessa otetaan huomioon, että kaikki pystyvät yhtäläisesti käyttämään sivustoja sekä ymmärtämään niiden sisällön. Verkkosivujen saavutettavuus voi tarkoittaa esimerkiksi sitä, että sisällöt on luettavissa myös erilaisilla apuvälineillä, kuten ruudunlukuohjelmalla. Euroopan parlamentin ja neuvoston saavutettavuusdirektiivin tavoitteena on edistää yhdenvertaista pääsyä digitaalisiin ympäristöihin. Saavutettavuusdirektiivin piiriin kuuluu Suomessa julkisen hallinnon ja julkista hallintotehtävää

hoitavien organisaatioiden verkkosivustot ja mobiilisovellukset. Saavutettavuusdirektiivin toimeenpaneva kansallinen lainsäädäntö, laki digitaalisten palvelujen tarjoamisesta, astui voimaan 1.4.2019. (THL, vammaispalvelujen käsikirja) Lisää: <https://www.saavutettavuusvaatimukset.fi/> .

4.5 Sosiaali- ja terveystyöpalvelut

Vammaispalvelulain mukaisten palveluiden ja tukitoimien tarpeen selvittäminen on aloitettava viimeistään seitsemäntenä arkipäivänä sen jälkeen, kun vammaisen henkilö tai hänen edustajansa on ottanut yhteyttä sosiaalipalveluista vastaavaan viranomaiseen palvelujen saamiseksi. Vammaispalveluiden tehtävänä on tuottaa riittävät, tarkoituksenmukaiset ja oikea-aikaiset vammaispalvelut kuntayhtymän alueella. Tavoitteena on turvata lakisääteiset vammaispalvelut kuntayhtymän alueella niin, että asiakkaiden subjektiiviset oikeudet ja asiakaslähtöisyys toteutuvat. (Essote, Vammaispalvelujen käsikirja, 2019)

Vammaisen henkilön sosiaaliturva on kuvattu kattavasti esimerkiksi järjestöjen sosiaaliturvaoppaassa: <https://sosiaaliturvaopas.fi/>. Kelan etuudet on koottu kattavasti: <https://www.kela.fi/vammaistuet> ja Kelan etuudet löytyy myös selkokielisenä: <https://www.kela.fi/web/selkosuomi>. (THL, vammaispalvelujen käsikirja, 2019.)

5 OHJELMA 2020-2023

Kuva 5 Essoten strategia

5.1 Visio: Vammaisen ihmisen hyvä elämän edellytykset Essoten alueella

Palvelut kaikille sopiviksi; saatavuus, selkeys ja viranomaisyhteistyö.

Turvallisuuden tunne siitä, että elämä jatkuu ja palvelut toimivia vammaisuudesta huolimatta. Kun tiedonkulku muutoksista on sujuvaa, toteutuvat

Oikea-aikaiset ja yksilölliset palvelut. Itsemääräämisoikeuden tukeminen ja siihen ohjaaminen.

Vammaisille mahdollisuus elinikäiseen oppimiseen ja työhön.

Innovatiivisuus, osallisuus ja aito kuuleminen toiminnan kehittämisessä; hankkeiden ja kolmannen sektorin kanssa tehtävä yhteistyö on tärkeää.

5.2 Osallisuus ja yhdenvertaisuus

(Vammaissopimus artikla 4.3)

Vammaissopimus edellyttää, että vammaisia henkilöitä koskevissa päätöksentekoprosesseissa neuvotellaan vammaisten henkilöiden kanssa ja osallistetaan heidät päätöksentekoon. Osallistaminen tapahtuu vammaisjärjestöjen kautta. Myös vammaiset lapset tulee osallistaa heitä koskevaan päätöksentekoon.

(Vammaissopimus artiklat 5, 6, 7, 12 ja 13)

Kaikki ovat yhdenvertaisia lain edessä ja oikeutettuja yhdenvertaiseen suojaan ja yhdenvertaiseen etuihin. Oikeussuojan tehokas saatavuus on varmistettava vammaisille henkilöille yhdenvertaisesti muiden kanssa. Vammaisuuteen perustuva syrjintä on kielletty. Vammaissopimuksessa on kiinnitetty erityistä huomiota vammaisten lasten ja naisten asemaan. Heidän tulee voida nauttia kaikista oikeuksista yhdenvertaisesti muiden kanssa.

Työpajassa noussut strateginen tavoite:

Asiakkaiden Aito kuuleminen ja huomioon ottaminen.

Työpajassa nousseet toimenpide-ehdotukset:

Jatkuva asiakaspalaute

Kokemusasiantuntijuuden hyödyntäminen

Osallisuusraadien perustaminen

Avustavaa henkilöstöä vammaisten avuksi

5.2.1 Eläminen itsenäisesti

(Vammaissopimus artiklat 12, 14, 19 ja 29)

Vammaisilla henkilöillä tulee olla yhdenvertaisesti muiden kanssa mahdollisuus valita asuinpaikkansa sekä se, missä ja kenen kanssa he asuvat. Vammaisen henkilön saatavilla on oltava palveluja, joita tarvitaan tukemaan elämistä ja osallisuutta yhteisössä. Tällaisia palveluita ovat muun muassa asumispalvelut ja henkilökohtainen apu.

Koko väestölle tarkoitetut palvelut tulee olla vammaisten henkilöiden saatavissa yhdenvertaisesti muiden kanssa. Itsenäisen elämän tukena tulee olla myös erityispalveluita, tukitoimia ja mukautustoimenpiteitä. Vammaisille henkilöille tulee järjestää tuki, jota he tarvitsevat päätöksenteossa. Vammaisilla henkilöillä tulee olla muiden kanssa yhdenvertainen mahdollisuus osallistua poliittiseen ja julkiseen elämään.

Työpajassa noussut strateginen tavoite:

Sopiva asiakasrakenne palveluasumisen yksikössä tukee osallisuutta.

Työpajassa nousseet toimenpide-ehdotukset:

Tilapäiseen asumiseen ja asumisen harjoitteluun tarvitaan lisää mahdollisuuksia ja paikkoja, mikä auttaisi vammaisten henkilöiden itsenäistymistä

Kokemusasiantuntijuuden hyödyntäminen

5.2.2 Kulttuuri, virkistys ja vapaa-ajantoiminta

(Vammaissopimus artikla 30)

Vammaisilla henkilöillä on oikeus osallistua kulttuurielämään, kehittää luovia, taiteellisia ja älyllisiä kykyjään ja ymmärrystään. On oleellista varmistaa tilojen ja palveluiden esteettömyys ja yhdenvertaiset osallistumismahdollisuudet. Vammaisilla henkilöillä on oikeus yhdenvertaisesti muiden kanssa kulttuuri- ja kieli- identiteettiinsä, kuten viittomakielten ja kuurojen kulttuurin, tunnustamiseen ja tukeen.

Työpajassa noussut strateginen tavoite:

Esteettömyys mahdollistaa paljon enemmän ja esteetön ympäristö sopii kaikille.

Työpajassa nousseet toimenpide-ehdotukset:

Yhteinen foorumi, jonka avulla koordinoituu:

- Hyvien käytäntöjen juurruttamista ja jalkauttamista laajemmin alueella esimerkkeinä: erityisliikunnan ohjaaja Mikkelissä, klubitoiminta nuorille aikuisille ja kehitysvammaisten disco.
- Paremmiin tietoa toiminnan järjestäjille, jotta esteet toimintaan osallistumisesta poistuvat; kommunikoinnin turvaaminen, avustajien ja saattajien mahdollinen ilmainen osallistuminen.
- Toiminnasta tiedottaminen; mistä saadaan kaikki järjestettävä toiminta mahdollisimman hyvin kootusti tiedoksi.
- Tarvitaan avustajia, joiden avulla voi harrastaa; kulttuurikaverit, menokaverit, vertaistuellinen toiminta.

5.2.3 Tietoisuuden lisääminen ja kansainvälinen yhteistyö

(Vammaissopimus artiklat 8 ja 31)

Tietoisuutta vammaisista henkilöistä tulee lisätä ja torjua vammaisiin henkilöihin liittyviä stereotyyppioita, ennakkoluuloja ja haitallisia käytäntöjä. Yleissopimuksen täytäntöönpanoa varten on kerättävä tilasto- ja tutkimustietoa.

(Vammaissopimus artiklat 11, 32 ja 33)

Vammaisten henkilöiden oikeudet tulee varmistaa myös vaaratilanteissa kuten aseellisissa selkkauksissa, humanitaarisissa hätätiloissa ja luonnonkatastrofeissa. Vammaisten henkilöiden osallistumista kansainväliseen yhteistyöhön on tuettava. Kehittämistoimintaa tulee tukea muun muassa vaihtamalla ja jakamalla tietoa, kokemuksia, koulutusohjelmia ja parhaita käytäntöjä kansainvälisesti.

Työpajassa noussut strateginen tavoite:

Vaihtoehtoiset kommunikaatiomenetelmät mahdollistavat osallisuuden.

Työpajassa nousseet toimenpide-ehdotukset:

Tieto tulee olla vastaanotettavassa /saavutettavassa / ymmärrettävässä muodossa, erilaisia kanavia käyttäen, selkokielineen tiedotus ja digitaalisuus tietopohjan lisäämisessä

Kokonaisvaltaisesta esteettömyydestä ja vammaisten oikeuksista tietoa

Kokemusten vaihto, kansainvälinen vertaistuki ja tutkimustieto

Mahdollisuus osallistua kunnan ystävyyskuntatoimintaan, koulujen ja oppilaitosten kansainväliseen yhteistyöhön ja oppilasvaihtoon sekä osallistumisen mahdollisuus järjestöjen ja yhdistysten kansainväliseen toimintaan

5.3 Koulutus ja työllisyys

(Vammaissopimus artikla 24)

Vammaisilla henkilöillä on oikeus koulutukseen yhdenvertaisesti muiden kanssa. Vammaisia henkilöitä ei saa sulkea yleisen koulujärjestelmän ulkopuolelle vammaisuutensa perusteella. Vammaisten henkilöiden tulee päästä osallistuvaan, hyvälaatuisen ja maksuttomaan ensimmäisen ja toisen asteen koulutukseen omissa lähiyhteisöissään. Vammaisia henkilöitä varten tulee tehdä heidän yksilöllisten tarpeidensa mukaiset kohtuulliset mukautukset. Heidän tulee saada yleisessä koulutusjärjestelmässä tarvitsemansa tuki.

(Vammaissopimus artikla 27)

Vammaisilla henkilöillä on oikeus tehdä työtä yhdenvertaisesti muiden kanssa. Heillä on oikeus ansaita elanto valitsemallaan työllä. Työympäristön on oltava avoin, osallistava ja vammaisten henkilöiden saavutettavissa. Oikeus tehdä työtä on turvattava myös niille, jotka ovat vammautuneet palvelussuhteen aikana.

Työpajassa noussut strateginen tavoite:

Yhdenvertaiset kouluttautumismahdollisuudet ja joustavuus työelämässä.

Työpajassa nousseet toimenpide-ehdotukset:

Koulunkäynnissä henkilökohtaisen tuen vahvistaminen; Erilaiset tavat suorittaa opintoja (esteettömyys), riittävä yksilöllinen tuki, kommunikoinnin turvaaminen.

Henkilöstön osaaminen ja koulutus opetuksessa; opetusmenetelmät ja riittävä avustajien määrä sekä nivelvaiheen tuki opintojen jälkeen.

Työnantajien tietoisuuden lisääminen; koulutus ja info mahdollisuuksista, tarvittavat muutostyöt tai välineet

Työvalmentajien lisääminen, avotyömahdollisuuksien laajentaminen

Osatyökykyisyyden tunnistaminen ja kykeneville palkkatukityö

5.4 Esteetön ympäristö ja saavutettavat palvelut

(Vammaissopimus artiklat 9 ja 21)

Vammaisille henkilöille tulee taata yhdenvertaisesti muiden kanssa pääsy fyysiseen ympäristöön, kuljetukseen, tiedottamiseen ja viestintään. Pääsy tulee turvata muun muassa tieto- ja viestintäteknologiaan ja -järjestelmiin sekä muihin yleisölle avoimiin tai tarjottaviin järjestelyihin ja palveluihin. Oikeuden tulee toteutua yhdenvertaisesti sekä kaupunki- että maaseutualueella.

Vammaisilla henkilöillä tulee olla oikeus ilmaisu- ja mielipiteenvapauteen ja tiedonsaantiin. Tähän sisältyy vapaus etsiä, vastaanottaa ja välittää tietoja ja ajatuksia valitsemaansa viestintämuotoa käyttäen. Yksityisiä tahoja ja viestimiä tulee kannustaa antamaan tietoa ja palveluja saavutettavassa muodossa.

Suurelle yleisölle tarkoitetut tiedot tulee olla vammaisten henkilöiden saavutettavissa ilman lisäkuluja. Vammaisten henkilöiden tulee voida käyttää valitsemaansa viestintäkeinoa, kuten viittomakieltä, pistekirjoitusta, puhetta tukevaa ja korvaavaa viestintää kaikessa virallisessa vuorovaikutuksessa ja tiedonsaannissa.

(Vammaissopimus artikkelit 9, 18 ja 20)

Vammaisella henkilöllä tulee olla mahdollisuus liikkumisvapauteen. Vammaisilla henkilöillä on oikeus mahdollisimman itsenäiseen henkilökohtaiseen liikkumiseen. Se tulee varmistaa helpottamalla liikkumista sillä tavalla kuin ja silloin kun haluavat ja järjestää siinä tarvittava kohtuullinen apu ja tuki. On tärkeää turvata myös esteetön pääsy kuljetukseen ja esteetön tiedonsaanti palveluista.

Työpajassa noussut strateginen tavoite:

Esteettömyydessä huomioidaan rakennettu ympäristö, painettu materiaali ja digitaalinen ympäristö

Työpajassa nousseet toimenpide-ehdotukset:

Teknologian monipuolinen hyödyntäminen ja digipalveluiden kehittäminen; esimerkiksi sähköisen palautekanavan luominen paikoista, joita tulisi muokata.

Rakentaminen ja kunnossapito huomioiden esteettömyys esim. hissit ja rampit, liikenneväylät; esteettömyys virastoissa, asumis- ja asiointipaikoissa sekä vapaa-ajantoiminnoissa

Laaditaan esteettömyysohjelma ja suunnitellaan myös sen seuranta, käyttäjien ja asiantuntijoiden säännöllinen kuuleminen.

Painetun materiaalin värit ja kontrastit, esteettömät digipalvelut mahdollistavat paremman virallisen vuorovaikutuksen ja tiedonsaannin

Sovellus esteettömistä paikoista ja vammaiskortti tutuksi laajemmin.

Esteetön joukkoliikenne ja liikkumisen mahdollistaminen asuinpaikasta riippumatta.

5.5 Sosiaali- ja terveystalvet

(Vammaissopimus artikla 28)

Vammaisille henkilöille tulee turvata oikeus riittävään omaan ja perheidensä elintasoon ja sosiaaliturvaan. Heille tulee turvata riittävä ravinto, vaatetus ja asuminen. Oleellista on kohtuuhintaisten palveluiden, laitteiden ja muun avun saaminen vammaisuuteen liittyviin tarpeisiin.

(Vammaissopimus artiklat 25 ja 26)

Vammaisilla henkilöillä on oikeus parhaaseen mahdolliseen terveyden tasoon ilman syrjintää vammaisuuden perusteella. Vammaisille henkilöille tulee järjestää saman laajuiset, -laatuiset ja -tasoiset maksuttomat tai kohtuuhintaiset palvelut kuin muille.

Lisäksi vammaisilla henkilöillä on oikeus terveystalvetuihin, joita he tarvitsevat erityisesti vammaisuutensa vuoksi. Terveydenhuollon palvelut tulee järjestää mahdollisimman lähellä ihmisen omia yhteisöjä, myös maaseudulla.

Vammaisille henkilöille tulee järjestää laaja-alaisia kuntoutuspalveluita muun muassa vertaistuen avulla, jotta he voivat saavuttaa ja säilyttää mahdollisimman suuren itsenäisyyden, täysimääräiset ruumiilliset, henkiset ja sosiaaliset kyvyt sekä täysimääräisen osallisuuden ja osallistumisen kaikilla elämäntaloilla.

Työpajassa nousut strateginen tavoite:

Saavutettavuus, ohjaus, selkokieliisyys ja tieto etuisuuksista sekä niiden vaikutuksista toisiinsa

Työpajassa nousseet toimenpide-ehdotukset:

Asiakkaan ohjautuminen tulee olla selkeä ja asiakkaalle oikea lääkäriresurssi

Asiantuntijan osaaminen syntyy asiakkaan tuntemisen kautta

Ammattitaitoinen palveluohjaus, yksilöllisesti ja muuttuvat tarpeet huomioiden, kuntoutusta oikea-aikaisesti ja riittävästi

Sosiaalihuollon palveluissa toimeentulon turvaaminen

Palvelusuunnitelmien päivitys riittävän usein

6 TOIMENPIDEOHJELMAN SEURANTA

Essoten alueellinen vanhus- ja vammaisneuvosto vastaa säännöllisesti vuosittain toimenpideohjelman seurannasta ja arvioinnista. Ryhmä myös koordinoi ja edistää vammaispoliittisen ohjelman toimeenpanoa ja tekee tarvittavat parantamisehdotukset.

Vammaispoliittinen ohjelma on laadittu vuosille 2020-23, joten seuraava laajempi arviointi ja päivitys toteutetaan viimeistään 2023.

.

LÄHTEET

Ahokas-Kukkonen, I. 2018. Ikääntyvien palvelukokonaisuus Etelä-Savossa vuoteen 2025. Hallituksen I&O -kärkihanke: Kehitetään ikäihmisten kotihoitoa ja vahvistetaan kaikenikäisten omaishoitoa. STM/ 3243/ 2016.

Essote. Etelä-Savon sosiaali- ja terveysterveyst. Tietoa meistä. Tilastot ja raportit. Jäsenkuntien väestö. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.essote.fi/tietoa-meista/> [Viitattu. 20.8.2019].

Essote. Uutiset. Essoten hallitus urakoi sote-lausuntoja. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.essote.fi/essoten-hallitus-urakoi-sote-lausuntoja/> [Viitattu 20.8.2019].

Essote. Ammattilaiselle. Toimintaoppaat. Vammaispalvelujen käsikirja 2019. PDF-dokumentti. Saatavissa: https://www.essote.fi/wp-content/uploads/sites/2/2019/02/vammaispalvelujen-kasikirja_2019.pdf. [Viitattu 20.11.2019.]

HE 15/2015. Hallituksen esitys eduskunnalle maakuntien perustamista ja sosiaali- ja terveydenhuollon järjestämisen uudistusta koskevaksi lainsäädännöksi sekä Euroopan paikallisen itsehallinnon peruskirjan 12 ja 13 artiklan mukaisen ilmoituksen antamiseksi. Saatavissa: https://www.eduskunta.fi/FI/vaski/HallituksenEsitys/Documents/HE_15+2017.pdf. [Viitattu 21.11.2019.]

Heini, A., Hokkanen, L., Kontu, K., Kunttu, K., Lindroos, N., Ronimus, H. 2019. Osallisuus vammaissosiaalityössä on yhteistyötä -asiakkaiden kokemuksia. Lapin yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja B. Tutkimusraportteja ja selvityksiä.

Hietala, O. & Rissanen, P. 2017. Yhteiskehittäminen uudenlaisen vastavuoroisuuden viritäjänä. Teoksessa Pohjola, A., Kairala, M., Lyly, H., Niskala A. (toim.) Asiakkaasta kehittäjäksi ja vaikuttajaksi. Asiakkaiden osallisuuden muutos sosiaali- ja terveysterveyst. Tampere: Vastapaino, 167-180.

Hoffrén, T. & Rautanen-Muhli, L. 2019. Seurantatiedot: YK:N vammaisten henkilöiden oikeuksien yleissopimuksen kansallinen toimintaohjelma (2018–2019). Sosiaali- ja terveysterveystministeriön raportteja ja muistioita 2019:61. Saatavissa: <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/161768> . [Viitattu 20.11.2019.]

Hyvinvointia kulttuurista. Maakunnan kehittäminen. Alueiden kehittäminen. Hyvinvointi. Etelä-Savon maakuntaliitto. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.esavo.fi/kulttuurihyvinvointi>. [Viitattu 21.11.2019].

Kuntalaki 410/2015.

Kunnallinen vammaispoliittinen ohjelma. YK:n vammaisyleissopimuksen hengen mukaisesti. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://vane.to/vammaisneuvostot/kunnalliset-vammaispoliittiset-ohjelmat> [Viitattu: 19.8.2019].

Oikeus osallisuuteen ja yhdenvertaisuuteen YK:n vammaisten henkilöiden oikeuksien yleissopimuksen kansallinen toimintaohjelma 2018–2019. Sosiaali-

ja terveysministeriön julkaisuja 2018:2. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-00-3908-0>. [Viitattu 20.8.2019].

Pohjola, A. 2017. Asiakkaan pitkä tie palveluihin vaikuttajaksi. Teoksessa: Pohjola, A., Kairala, M., Lyly, H., Niskala A. (toim.) Asiakkaasta kehittäjäksi ja vaikuttajaksi. Asiakkaiden osallisuuden muutos sosiaali- ja terveystaloudessa. Tampere: Vastapaino, 308-325.

Sosiaali- ja terveysministeriö. Ajankohtaista. Artikkelit. YK:n vammaissopimuksen kansallinen toimintaohjelma lisäsi tietoisuutta vammaisten henkilöiden oikeuksista. WWW-dokumentti. Saatavissa: https://stm.fi/artikkeli/-/asset_publisher/yk-n-vammaissopimuksen-kansallinen-toimintaohjelma-lisasi-tietoisuutta-vammaisten-henkiloiden-oikeuksista. [Viitattu 20.8.2019].

Sosiaali- ja terveysministeriö. Vastuualueet. Hyvinvoinnin edistäminen. Osallisuuden edistäminen. Vammaispolitiikka. WWW-dokumentti. Saatavilla: <https://stm.fi/vammaispolitiikka> [Viitattu 19.8.2019].

Sosiaali- ja terveysministeriö. Vastuualueet. Sosiaali- ja terveystaloudet. Sosiaalipalvelut. Vammaispalvelut ja tukitoimet. Vammaispalvelulaki. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://stm.fi/vammaispalvelulaki> [Viitattu 21.8.2019].

Sjöblom, S. 2016. Suomen vammaispoliittisen ohjelman VAMPO 2010–2015 loppuraportti. Sosiaali- ja terveysministeriön raportteja ja muistioita 2016:14. PDF-dokumentti. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-00-3706-2>. [Viitattu 21.8.2019].

Vahva pohja osallisuudelle ja yhdenvertaisuudelle. Suomen vammaispoliittinen ohjelma VAMPO 2010-2015. 2010. Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisu 2010:4. Helsinki. PDF-dokumentti. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-00-3024-7> [Viitattu 21.8.2019].

Vates. Työntekijälle 2019. WWW-dokumentti. Saatavissa: <https://www.vates.fi/tyontekijalle.html>. Viitattu 22.11.2019].

YK:n yleissopimus vammaisten henkilöiden oikeuksista ja sopimuksen valinnainen pöytäkirja. 2015. Suomen YK-liitto. PDF-dokumentti. Saatavissa: https://www.ykliitto.fi/sites/www.ykliitto.fi/files/vammaisten_oikeudet_2016_net.pdf [Viitattu: 21.8.2019].